

De mythe van de deugd:
het civiel humanisme en de macht van de Florentijnse
oligarchie 1382-1434

Bachelorscriptie

Naam: Tim Thijs

Studentnummer: S4265378

Begeleider: Dhr. Roest

Inleverdatum: 14-08-2015

Inhoudsopgave

Inleiding	P. 3
Het civiel humanisme	P. 5
De politieke context	P. 8
Het civiel humanisme en de elite	P. 12
Conclusie	P. 17
Literatuurlijst	P. 18

Inleiding

Toen ik aan mijn onderzoek begon was ik in eerste instantie van plan om te kijken naar de politieke situatie in Florence voordat de Medici in 1434 de macht overnamen. Het leek mij interessant om te onderzoeken hoe één familie de macht over kon nemen in een stad die zich zo sterk opstelde als republiek. Tijdens het lezen over de periode voordat de Medici aan de macht kwamen, stuitte ik steeds op het zelfde begrip: civiel humanisme. Het werd mij als snel duidelijk dat deze periode niet te begrijpen was zonder het civiel humanisme te begrijpen.

In dit onderzoek wordt getracht om het civiel humanisme te koppelen aan de oligarchische elite die aan de macht was in Florence gedurende de periode 1382 tot 1434. De vraag die behandeld wordt in dit onderzoek luidt dan ook: Op welke wijze heeft het civiel humanisme bijgedragen aan de macht van de elite die heerste in de periode 1382-1434? Om deze vraag te beantwoorden wordt er in dit onderzoek eerst gekeken naar wat het civiel humanisme is. Hier wordt er gekeken naar de kenmerken van het civiel humanisme en naar haar oorsprong. Vervolgens wordt er in dit onderzoek gekeken naar de politieke situatie en de politieke achtergrond van het regime dat aan de macht was in de periode 1382-1434. Hier wordt niet alleen de interne politiek maar ook de externe politiek besproken. Daarna wordt er gekeken naar hoe het civiel humanisme bijdroeg aan de macht van de elite. Dit wordt gedaan mede aan de hand van de *Laudatio Florentinae Urbis* van Leonardo Bruni (c. 1370-1444). Door een gebrek aan ruimte zal dit onderzoek zich beperken tot de opkomst van het civiel humanisme. Zaken als de ondergang van het oligarchische regime en het civiel humanisme onder de Medici worden dan ook niet besproken. Daarnaast richt dit onderzoek zich alleen op het civiel humanisme in Florence.

Duits historicus Hans Baron (1900-1988) was in 1925 de bedenker van de term *Bürgerhumanismus* (civiel humanisme). In 1955 kwam Baron met zijn meest invloedrijke werk, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*.¹ Baron wilde met zijn werk aantonen dat er een scherpe breuk was tussen het humanisme van de veertiende eeuw en dat van de vijftiende eeuw. Het civiel humanisme ontstond volgens Baron vanuit de dreiging van het Milaan van Gian Galeazzo Visconti (1347-1402) voor Florence. Humanisten waaronder Leonardo Bruni gingen nu reflecteren op de republikeinse manier van leven en gingen zich inzetten voor de stadstaat.²

¹ Hans Baron, *The crisis of the early Italian renaissance: civic humanism and republican liberty in an age of classicism and tyranny* (Princeton, 1955).

² Ronald Witt, 'The crisis after forty years', *The American Historical Review* 101:1 (1996), 110-118, alhier 110-111.

Brits historicus Philip Jones (1921-2006)³ en Duits historicus Peter Herde (1933)⁴ gingen in tegen het idee van Baron dat de late veertiende en vroege vijftiende eeuw in Florence draaide om een ideologische strijd tussen republicanisme en monarchie. Jones en Herde vonden het beeld dat Baron gaf van de politiek in middeleeuwse en renaissance stadstaten naïef. Samenlevingen waren volgens hen niet zo toegewijd aan vrijheid als men zou denken. Volgens hen was er altijd een tegenstrijdigheid tussen de retoriek van vrijheid en de realiteit van vrijheid in renaissance regeringen. Alle renaissance republieken waren oligarchisch. Zij waren niet vrijer dan de zogenaamde tirannieën. De strijd tussen monarchie en republiek was volgens hen dan ook vooral een eeuwenlange propagandaoorlog tussen twee in essentie gelijke regeervormen.

Ook vanuit de Cambridge school werd er naar het civiel humanisme gekeken. De Cambridge school was een stroming die zich vooral richtte op het interpreteren van teksten binnen de historische en intellectuele context waarin deze gevormd waren. Twee belangrijke vertegenwoordigers van de Cambridge school die het civiel humanisme behandelden waren de Britse historici John Pocock (1924)⁵ en Quentin Skinner (1940).⁶ John Pocock zag het civiel humanisme als een onderscheidende traditie in vroeg modern politiek gedachtegoed. Zo plaatste hij het civiel humanisme in een lange republikeinse traditie. Quentin Skinner vond dat Baron overschat had in hoeverre de ideeën van het civiel humanisme nieuw waren. Zo zag Baron volgens Skinner de link niet tussen de humanistische schrijvers van het begin van de vijftiende eeuw en de Petrarkische humanistische beweging van de veertiende eeuw. In zijn werk maakte Skinner een onderscheid tussen 'positieve vrijheid' (participatie in de politiek als wijze van zelfontplooiing) en 'negatieve vrijheid' (vrijheid van machtswillekeur en corruptie). Skinner geloofde dat politiek denkers in de renaissance vooral pleitten voor actief burgerschap omdat dat bijdroeg aan de handhaving van negatieve vrijheid.⁷

Hoewel hij geen onderdeel uitmaakte van de Cambridge school was ook Duits historicus Paul Oskar Kristeller (1905-1999) iemand die het belang van context benadrukte. Kristeller zag renaissance humanisme als een fase in de retorica. Centraal stonden voor Kristeller dan ook de professionele werkzaamheden van de humanisten. Volgens Kristeller konden humanisten niet los worden gezien van de sociale en institutionele context. Om humanisten te begrijpen moest men zich

³ Philip Jones, 'Communes and despots: the city-state in late-medieval Italy', *Transactions of the Royal Historical Society* 15 (1965), 71-96.

⁴ Peter Herde, 'Politik und rhetorik in Florenz am vorabend der renaissance: die ideologische rechtfertigung der Florentiner außenpolitik durch Coluccio Salutati', *Archiv für Kulturgeschichte* 47 (1965), 141-220.

⁵ John Pocock, *The Machiavellian moment: Florentine political thought and the Atlantic republican tradition* (Princeton, 1975).

⁶ Quentin Skinner, *The foundations of modern political thought* (Cambridge, 1978).

⁷ James Hankins (red.), *Renaissance civic humanism: reappraisals and reflections*, *Ideas in Context* 57 (Cambridge, 2000), 6.

er bewust van zijn alle humanisten getraind waren in de retorica. Ook Amerikaans historicus Lauro Martines (1927) richtte zich op de humanisten en hun sociale context. Martines beargumenteerde dat het republicanisme van de civiel humanisten diende om een kleine heersende elite te verenigen.⁸ Daarnaast diende het republicanisme van de civiel humanisten volgens hem om een beeld te creëren van een brede participatieve overheid. Op deze wijze probeerde men de loyaliteit van de lagere politieke klasse te verzekeren. Hierdoor kon Florence volgens Martines in tegenstelling tot andere stadstaten weerstand bieden aan het Milaan van Gian Galeazzo Visconti en kon het interne proces dat één familie aan de macht kwam decennia lang worden weerstaan.⁹

De betekenis die Hans Baron aan het civiel humanisme gaf mogen wij beschouwen als achterhaald. Wetenschappelijk onderzoek heeft aangetoond dat de argumenten van Baron niet houdbaar waren. De dreiging van Milaan wordt tegenwoordig dan ook niet als oorzaak gezien voor het ontstaan van het civiel humanisme. Doordat de argumentatie van de bedenker van het begrip geen stand heeft kunnen houden is het nog best lastig om precies aan te geven wat het civiel humanisme inhoudt. Daarom is het dan ook zo belangrijk om eerst te definiëren wat het civiel humanisme inhoudt.

Wat is civiel humanisme?

Het civiel humanisme ontstond aan het eind van de veertiende eeuw op het Italiaans schiereiland. Het was een beweging van intellectuelen en onderwijzers die gebruik maakte van verwijzingen naar het oude Griekenland en de Romeinse republiek om idealen van patriottisme en actieve politieke participatie te verkondigen.¹⁰ De belangrijkste waarde van het civiel humanisme waren deugd (*virtù*) en welsprekendheid. Leon Battista Alberti (1404-1472) omschreef Deugd als 'de superieure gaven die God schonk aan de ziel van de mens, de grootste en meest vooraanstaande boven alle andere dieren.' Het begrip deugd kwam van het Latijnse *virtus* wat macht of vermogen betekend. Een man van deugd was een man die het intellectueel vermogen had om een situatie te controleren, en niet hoefde te vertrouwen op geluk.¹¹ Deugd bestond uit vier delen *justitia* (gerechtigheid), *prudentia* (kennis van wat goed en slecht is), *fortitudo* (moed) en *temperantia* (controle over de lusten). Deze deugden kwamen al voor bij Plato maar werden voor het eerst uitgewerkt door Aristoteles en later door Cicero.

⁸ Lauro Martines, *The social world of the Florentine humanist, 1390-1460* (Princeton, 1963).

⁹ Hanan Yoran, 'Florentine civic humanism and the emergence of modern ideology', *History and Theory* 46:3 (2007), 326-344, alhier 336.

¹⁰ Hankins (red), *Renaissance civic humanism*, 1.

¹¹ Alistair Cameron Crombie, *Science art and nature in medieval and modern thought* (Londen, 1996), 89-90.

Deugd en eloquentie waren universele waarden en dus niet alleen in republieken te vinden. Het waren de waarden van de bovenklasse van de samenleving en niet van een lokaal politieke ideologie.¹² Het civiel Humanisme was dan ook niet iets Florentijns. Het was een stijl van gedachte geërfd van het antieke Rome via Sallustius, Livius, Vergilius en bovenal Cicero. Het doel was het hervormen van de politieke gemeenschap door het verbeteren van het moreel gedrag van de heersende elite. Het deed dit door de elite bloot te stellen aan de vrije kunsten.¹³ Om deze reden stond educatie dan ook centraal bij het civiel humanisme.

De educatie draaide om de *studia humanitatis*. Deze bestonden uit grammatica, retorica, poëzie, geschiedenis en ethiek.¹⁴ De *studia humanitatis* kwamen oorspronkelijk voor bij Cicero, maar werden in de veertiende eeuw herontdekt door Francesco Petrarca (1304-1374) en vervolgens verder uitgewerkt door Coluccio Salutati (1331-1406). Humanisten zagen het als noodzakelijk dat de machtshebbers juist opgeleid waren. De *studia humanitatis* waren dan ook vooral bedoeld voor de elite. De onderliggende fundering van de *studia humanitatis* was de Latijnse grammatica, maar het hoge doel was de retorica, de kunst van het overtuigen. Humanistische educatie was net zoals ridderschap een aristocratische vorm van socialisatie die goed gedrag met eer verbond. Educatie had dus ook de taak van het opbouwen van deugden die de burgermaatschappij konden beschermen.¹⁵

Door het civiel humanisme ontstond er een nieuwe wijze van historisch denken. Het antieke Rome werd bevrijd van theologische en apocalyptische associatie en er ontstond een nieuwe appreciatie voor de Romeinse republiek.¹⁶ De studie naar de geschiedenis kon volgens de humanisten bijdragen aan deugd. Zo schreef Bruni in de inleiding van zijn *Geschiedenis van het Florentijnse volk* over de geschiedschrijving 'waarin de daden en opvattingen van vele tijden worden waargenomen, zo dat je eenvoudig begrijpt wat je moet nastreven en wat je moet vermijden, en geïnspireerd worden tot deugd door de glorie van uitmuntende mannen.' Uit dit stuk tekst is ook te zien dat voor humanisten deugd en glorie aan elkaar verbonden waren. Humanisten hoopten dan ook, door gebruik te maken van de antieke voorbeelden en deugd te leren en onderwijzen, de eigen reputatie te verbeteren.¹⁷

Het civiel humanisme legde de nadruk op de participatie van burgers in de overheid en de noodzaak van zulke participatie voor het onderhouden van individuele deugd en de welvaart en

¹² James Hankins, 'The "Baron thesis" after forty years and some recent studies of Leonardo Bruni', *Journal of the History of Ideas* 56:2 (1995), 309-338, alhier 328.

¹³ Hankins, 'The "Baron thesis"', 330.

¹⁴ Lauro Martines, *Power and imagination: city-states in renaissance Italy* (Baltimore, 1988), 192.

¹⁵ Hankins, 'The "Baron thesis"', 330.

¹⁶ James Blythe, "'Civic humanism" and medieval political thought', in: James Hankins (red.), *Renaissance Civic Humanism: reappraisals and reflections*, *Ideas in Context* 57 (Cambridge, 2000), 30-74, alhier 31.

¹⁷ Timothy Kircher, 'Renaissance humanism and its discontents', *The European Legacy: Toward New Paradigms* 20:5 (2015), 435-449, alhier 440-441.

vrijheid van de stad.¹⁸ Waar in de middeleeuwen het contemplatieve leven als ideaal werd gezien, werd in het civiel humanisme op basis van Cicero en Aristoteles juist het actieve leven centraal gesteld. Bij de civiel humanisten zien we dan ook een afwijzing van de *vita contemplativa*, het leven van filosofische contemplatie, interne meditatie en gebed. In plaats daarvan werd de *vita activa* het ideaal.¹⁹ Verbonden aan deze verandering was een nieuwe appreciatie voor rijkdom. Volgens civiel humanisten kon rijkdom bijdragen aan het bereiken van grote en nobele daden. Bovendien was de rijkdom van welvarende burgers cruciaal voor de republiek in tijden van nood.²⁰ Belangrijk in het Florentijns civiel humanisme was het idee van de republiek. Hierin speelde vooral het begrip *libertas* een grote rol. *Libertas* was een erfenis van het welfisme en dan vooral het anti tirannieke element van de Welf ideologie.

Het is belangrijk om te beseffen dat geen van de idealen van de civiel humanisten nieuw waren. Er was dan ook niet een overduidelijke breuk met de middeleeuwen zoals de theorie van Hans Baron wil doen vermoeden. Wel kan men constateren dat middeleeuwse elementen samenkwamen en dat er in combinatie met de politieke context een nieuwe stroming ontstond. Bij Ptolemaeus van Lucca (c. 1236-c. 1327) kon men bijna alle civiel humanistische waarde terug vinden.²¹ Zo herstelde Ptolemaeus van Lucca de Romeinse republiek ten koste van dat van het keizerrijk en koppelde hij deugd aan de republiek. De deugd van het Romeinse volk als geheel maakte volgens hem een republikeinse regering mogelijk. De republiek was volgens Ptolemaeus op haar grootst wanneer het grootste aantal burgers deelnamen. Naarmate de deugden afnamen kwam de macht steeds meer in handen van een steeds kleiner wordende groep mensen.²²

Humanisme was geen nieuw systeem dat in constante strijd was met de scholastiek. Het was niet een systematische filosofie. De interesse van de humanisten lag alleen bij de *studia humanitatis*. De eerste humanisten richtten zich nog vooral op de Latijnse grammatica en nog niet op de retorica. Dit was het terrein van de *dictatore*. Deze *dictatore* waren docenten en beoefenaars van de *ars dictaminis*, de methode van compositie voor het bereiken van eloquentie. Wij kunnen twee fases zien in de ontwikkeling van het humanisme.²³ In de eerste fase was het voornamelijk een grammaticale filologische beweging die in de veertiende eeuw bestond naast de *ars dictaminis*. Petrarca richtte zich dan ook niet op de retoriek van Cicero maar juist op diens brieven.²⁴ Petrarca

¹⁸ Blythe, "Civic humanism", 30.

¹⁹ Yoran, 'Florentine Civic humanism', 327.

²⁰ Mark Djurdjevic, 'Civic humanism and the rise of the Medici', *Renaissance Quarterly* 52:4 (1999), 994-1020, alhier 1005.

²¹ Blythe, "Civic humanism", 32.

²² Ibidem, 41.

²³ Ronald Witt, 'Medieval "ars dictaminis" and the beginnings of humanism: a new construction of the problem', *Renaissance Quarterly* 35:1 (1982), 3.

²⁴ Witt, 'Medieval "ars dictaminis"', 28.

wist echter nooit zijn humanisme in dienst van het gemene goed te stellen. Zelfs Coluccio Salutati één van de volgelingen van Petrarca en 31 jaar lang kanselier van de Florentijnse republiek had veel moeite het grammaticaal filologisch humanisme te verzoenen met zijn toewijding aan Florence als burger en patriot.²⁵ In de tweede fase verspreidde het humanisme haar hegemonie over de welsprekendheid. Het was pas Leonardo Bruni die de *studia humanitatis* met de *ars dictaminis* wist te verenigen. De verandering van de retorica via het klassieke voorbeeld betekende voor de humanisten dat zij de *studia humanitatis* konden verenigen met hun professionele werkzaamheden in de kanselarijen en in scholen van retorica.²⁶

Om het civiel humanisme te begrijpen is het belangrijk om te weten in welke sociale context de civiel humanisten schreven. Het humanisme en dus ook het civiel humanisme waren verbonden aan de elite van de maatschappij. Zo behoorde het merendeel van de 45 mannen verbonden aan het humanisme waar Lauro Martines in zijn werk *The Social World of the Florentine Humanist 1370-1410* naar keek, zowel politiek, sociaal als economisch tot de bovenklasse van de maatschappij.²⁷ De morele visie van de civiel humanisten was dan ook aristocratisch. In hun ogen lag het hoogste wereldlijke goed in studie en in politieke activiteiten. Voor civiel humanisten lag het grootste goed dus bij de bovenklasse. Zij met grote politieke invloed en zij met de economische middelen die tijd hadden voor studie.²⁸ Idealen van educatie, humaniteit en politieke orde konden dus alleen maar bereikt worden in samenwerking met de elite samenleving.²⁹

Wat was de politieke context?

De grote families die de Florentijnse politiek beheersten kwamen op in de tweede helft van de dertiende eeuw. Deze elite was geen elite van krijgers, maar bestond vooral uit rijke handelaren en bankiers. Zij wilden niets te maken hebben met de door het *popolo* opgelegde beperkingen.³⁰ Binnen de elite was er een onderscheid tussen magnaten en *popolani*. Magnaten families waren uitgesloten van publieke functies, *popolani* niet. Het *popolo* bestond uit gildemannen en was in Florence de middenklasse van de samenleving. Het *popolo* zat zowel in grote als kleine gilden. In de grote gilden zat niet alleen *popolo* maar ook mannen uit de elite. Binnen deze grote gilde vond de strijd tussen het volk en de elite plaats. In tijden dat het goed ging met Florence kozen de niet-elite uit de grote gilden vaak de kant van de elite. Maar wanneer het slecht ging kozen zij de kant van de kleine gilden.

²⁵ Witt, 'Medieval "ars dictaminis"', 34.

²⁶ Ibidem, 3.

²⁷ Martines, *The social world*, 266-271.

²⁸ Martines, *Power and imagination*, 199.

²⁹ Ibidem, 191.

³⁰ John M. Najemy, *A history of Florence 1200-1575* (Malden, 2006), 6-20.

Op deze wijze was er steeds een afwisseling tussen regeringen geleid door de elite en regeringen geleid door het volk.³¹ Tot aan 1382, het jaar dat de elite de macht definitief overnamen had Florence vier door het volk geleide regeringen gekend. Tussen 1250 en 1260 de *primo popolo*, in 1293 het tweede *popolo*, tussen 1343 en 1348 en als laatste de populaire regering tussen 1378 en 1382.

De hoogste uitvoerende macht van de commune in Florence was de signoria. Deze bestond uit acht priors en de vaandeldrager van de rechtvaardigheid (*Gonfalonieri di Giustizia*). De signoria werd bijgestaan door twaalf *Buonomini* en zestien *Gonfalonieri*. Deze steunden de signoria bij het uitvoeren van verordeningen en het kiezen van ambtenaren voor lage functies. De *Buonomini* behielden hun positie drie maanden en de *Gonfalonieri* vier maanden. Daarnaast werd de signoria bijgestaan door een kleine groep van vaste ambtenaren en konden de hulp inroepen van oudgediende staatslieden. De signoria was verantwoordelijk voor het interne bestuur, het uitvoeren van buitenlandbeleid en wetgeving. De wetgevende macht bestond uit twee raden. De raad van het *Popolo* en de raad van de commune. De verdeling van politieke functies werd in Florence bepaald via lotingen. Maar voordat er geloot werd stemde eerst een commissie of iemand in aanmerking kwam voor een functie. Wanneer er binnen deze commissie een meerderheid van tweederde van de stemmen behaald werd, werd de naam in een zak gelegd. De namen die in deze zak kwamen dan uiteindelijk in aanmerking voor een publieke functie.³²

In de veertiende eeuw speelde de *Parte Guelfa* een grote rol in de Florentijnse politiek. Deze *Parte Guelfa* was ontstaan uit conflicten tussen de Heilige Roomse keizer en de Paus. In dit conflict stonden de Welf aan de kant van de Paus. Daartegenover stond het Heilige Roomse Rijk, dat gesteund werd door de Ghibellijnen. Deze factiestrijd tussen de Welf en Ghibellijnen die op het gehele Italiaanse schiereiland plaatsvond werd in Florence uiteindelijk beslist in het voordeel van de Welf. De Welf ideologie was een combinatie van anti imperialistische en anti tirannieke argumenten.³³ In het midden van de veertiende eeuw poogde de Florentijnse elite de rol van drijvende kracht achter het welfisme over te nemen van de Paus en de koning van Napels. Zij verlegde de focus van de aanval op het Heilige Roomse rijk naar de verdediging van *libertas* tegen de Ghibellijnse tirannen.³⁴ De verandering van welfisme in Florence wordt goed aangetoond wanneer Florence in oorlog raakt met de pauselijke staten. In de Oorlog van de Acht Heiligen (1375-1378) streed Florence om de *libertas* van haar bondgenoten te verdedigen. Na de oorlog van de Acht Heiligen en het Westers Schisma draaide de relatie van afhankelijkheid tussen Florence en het

³¹ Najemy, *History*, 35-37.

³² Gene Brucker, *Renaissance Florence* (Berkeley en Los Angeles, 1969), 133-135.

³³ Serena Ferente, 'Guelphs! Factions, liberty and sovereignty: inquiries about the quattrocento', *History of Political Thought* 28:4 (2007), 571-598, alhier 576.

³⁴ Ferente, 'Guelphs!', 579.

pausdom zich om. Florence had nu haar eigen rijk en de financiën van de Paus in Rome werden overeind gehouden door Florentijnse steun.³⁵ Op de korte termijn was de oorlog een mislukking voor Florence en droeg bij aan één van de belangrijkste gebeurtenis die in Florence zou plaatsvinden in de veertiende eeuw, de *ciompi* revolutie.

De *ciompi* waren arme textiel arbeiders die geen onderdeel uitmaakten van het wolgilde. Maar de *ciompi* revolutie was niet alleen een opstand van de onderklasse van de samenleving. Zo had de Parte Guelfa een belangrijke rol in de aanloop van het conflict. De Parte Guelfa voerde in de jaren 60 en 70 van de veertiende eeuw een strijd met de signoria om de macht in de commune.³⁶ Een middel dat de Parte Guelfa gebruikte gedurende dit conflict was het beschuldigen van mensen van het zijn van Ghibelijnen. Uit onvrede over dit conflict ontstond er een coalitie van ambachtslieden, handelaren, bankieren, wolhandelaren (*lanaiuoli*) en een aantal leden van de prominente families. Samen poogden zij op te treden tegen deze factievorming.³⁷ Één van de leden van deze groep was Salvestro de Medici. Deze kwam nadat hij in 1378 via loting verkozen werd als de vaandeldrager van de rechtvaardigheid met beleid dat gericht was tegen de leiders van de Parte Guelfa.³⁸ Tegelijkertijd waren zijn politieke bondgenoten bezig om een opstand op de straten op te roepen.³⁹ Op 22 juli namen de *ciompi* via geweld de macht over in de stad. Het regime hield niet lang stand. Al snel ontstond er een contra revolutie en de leiders van de *ciompi* werden verdreven uit de stad. Het regime dat hierop volgde hield stand tot 1382. In dat jaar nam de elite de macht in Florence definitief over.

Na de *ciompi* revolutie en het populaire regime van 1378-1382 was er een grote angst en afkeer ontstaan bij de elite tegenover de lagere klasse. Men wilde ten koste van alles een nieuw populair regime voorkomen. De elite zag in, dat wanneer zij als één op zouden treden, het onmogelijk zou zijn voor de lagere klasse om de macht over te nemen. In deze periode ontstond er dan ook een politiek van consensus bij de elite. Na de *ciompi* revolutie waren in principe meer burgers verkiesbaar voor publieke functies. Echter het aantal kandidaten dat ook echt geaccepteerd werd nam tot het jaar 1411 af.⁴⁰ Het was voor de elite belangrijk dat de macht in haar handen bleef. Hiervoor maakten zij gebruik van twee belangrijke middelen. De invoer van de *Boresellino* en de oprichting van de *Ottantuna*. De *Borsellini* waren speciale zakken waar alleen de namen van de

³⁵ Anthanasios Moulakis, 'Civic humanism, realist constitutionalism, and Francesco Guicciardini's *Discorso di Logroño*', in: James Hankins (red.), *Renaissance Civic Humanism: reappraisals and reflections*, Ideas in Context 57 (Cambridge, 2000), 200-222, alhier 209.

³⁶ Ferente, 'Guelphs!', 590.

³⁷ Gene Brucker, *The civic world of early renaissance Florence* (Princeton, 1977), 41.

³⁸ Najemy, *History*, 161.

³⁹ Gene Brucker, 'The Medici in the fourteenth century', *Speculum* 32:1 (1957), 1-26, alhier 20.

⁴⁰ Najemy, *History*, 182.

meest loyale burgers in kwamen. Van de negen priors kwamen er drie uit deze zakken.⁴¹

In tijden van oorlog of crisis wanneer Florence snel beslissingen moest nemen, deed men dit via een *balia*. Dit was een speciale raad die voor een bepaalde periode jurisdictie kreeg om een probleem op te lossen. De belangrijkste *balie* was de *Dieci di Balia* bestaande uit tien leden die Florence moest beschermen ten tijde van oorlog. Wat het belang van deze *Dieci* goed aangaf was dat de *Dieci* van 1384 tot aan 1406 bijna onafgebroken in functie was. Tot aan 1393 had de invoering van de *Dieci* steun nodig van de wetgevende macht. In 1393 werd er echter een raad gecreëerd die de beslissing zou gaan nemen wanneer de *Dieci* nodig was. Dit was de *Ottantuno*, deze bestond uit de leden van de *signoria*, de *Otto di Guardia*, de *Sei di Mercanzia*, de aanvoerders van de Parte Guelfa en eenentwintig vertegenwoordigers van de gilden.⁴² Naast het kiezen van de *Dieci* was de *Ottantuno* ook geautoriseerd belasting te heffen voor het onderhoud van het leger. De oprichting van de *Ottantuno* was vooral om gedurende de oorlog met Milaan snel te reageren. Zo werden de rechten van de *Ottantuno* in 1404 sterk ingeperkt.⁴³

In dit nieuwe politieke klimaat ontstond er binnen de elite een kleine elite die de politiek beheerste.⁴⁴ Tot aan 1434 bestond deze binnenste elite uit een groep van 50 tot 60 mannen die veelal de belangrijke functies bezaten. De fundering van de macht van deze binnenste elite was vooral hun rijkdom en patronage. Naast het verkrijgen van macht was het doel van deze elite ook het creëren van harmonie. Geen enkele elite familie mocht in macht boven alle anderen uitstijgen. Zo werden leden van de Alberti familie beschuldigd van verraad en verbannen nadat zij dreigden te machtig te worden.⁴⁵

De veertiende eeuw was ook de eeuw waarin Florence begon met het uitbreiden van haar invloedssfeer. Met de onderwerping van Pistoia in 1351 werd het proces van expansie een belangrijk kenmerk van de Florentijnse politiek.⁴⁶ Deze expansie politiek zou steeds vaker tot belangenconflicten leiden met andere steden, met als belangrijkste vijand Milaan. De Florentijnse expansionistische politiek in de jaren 80 van de veertiende eeuw had ervoor gezorgd dat veel steden in Toscane ongerust waren geraakt over de ambities van Florence. Hier lag voor Gian Galeazzo Visconti de mogelijkheid om steden in Toscane tot een alliantie te verleiden. Na het diplomatisch uitstellen van een conflict tussen Milaan en Florence begon in april 1390 de oorlog.⁴⁷

⁴¹ Brucker, *Civic world*, 92.

⁴² Anthony Molho, 'The Florentine oligarchy and the *balie* of the late trecento', *Speculum* 43:1 (1968), 23-51, alhier 30-32.

⁴³ Molho, 'The Florentine oligarchy', 51.

⁴⁴ Ibidem, 26-28.

⁴⁵ Najemy, *History*, 186.

⁴⁶ Ferente, 'Guelphs!', 588.

⁴⁷ Brucker, *Civic world*, 125-135.

Tussen 1390 en 1402 voerde Florence een aantal oorlogen met Milaan. Waar de eerste oorlogen onbeslist eindigden werd de laatste oorlog het Florentijnse regime bijna fataal. Nadat de Franse, Duitse en Italiaanse bondgenoten Florence gedurende de oorlog teleur hadden gesteld lag de weg voor Visconti open om Florence te veroveren. Echter voordat de aanval op Florence plaats kon vinden stierf Gian Galeazzo Visconti in 1402. Na de oorlogen was Florence op de toppen van haar macht. Het Milanese rijk lag uit elkaar, Genoa was in staat van burgeroorlog en de Pauselijke staat had veel van haar macht verloren door het westers schisma.⁴⁸ Aan de andere kant hadden de oorlogen Florence gigantisch veel geld gekost. Zo waren de kosten van de oorlogen met Gian Galeazzo Visconti vele malen hoger dan de inkomsten van de stad. Om financieel rond te komen moest Florence dan ook gebruik maken van gedwongen leningen.⁴⁹ Het lenen van de eigen burgers was niet iets nieuws. Dit deed men al sinds het begin van de veertiende eeuw. In de jaren veertig van deze eeuw werden alle gemeenschappelijke schulden aan de burgers samengevoegd en werd de *monte comune* gecreëerd.⁵⁰ Lange tijd werd het lenen aan de staat als een goede investering beschouwd. Maar naarmate de tijd vorderde werd het steeds ongunstiger om geld te lenen aan de staat. De gemeenschappelijke schuld van de staat werd met iedere lening groter. Daarmee werd de rente die staat moest betalen ook groter, wat de schuld nog groter maakte. Aangezien het ontwijken en ontduiken van belasting voor de rijkere burgers niet moeilijk was, was het voor de staat van cruciaal belang dat burgers bereid waren bij te dragen aan hun stad.

Hoe droeg het civiel humanisme bij aan de macht van de elite?

Rond 1397 schreef Antonio Loschi (c. 1368- 1441) een humanist aan het Milanese hof, een anti-Florentijns pamflet. In dit pamflet trok hij zowel de Romeinse afkomst als het recht van de Florentijnse bevolking om zich kampioenen van de Italiaanse vrijheid te noemen in twijfel.⁵¹ In het decennium dat volgde kwamen er vele reacties van Florentijnse intellectuelen die de argumenten van Loschi poogden te weerleggen.⁵² Loschi had met zijn kritiek duidelijk de vinger op de zere plek gelegd. Op het spel stond het recht van Florence om macht uit te oefenen over onderworpen steden

⁴⁸ James Hankins, 'Rhetoric, history, and ideology: the civic panegyrics of Leonardo Bruni, in: James Hankins (red.), *Renaissance Civic humanism: reappraisals and reflections*, Ideas in Context 57 (Cambridge, 2000), 143-178, alhier 145.

⁴⁹ Anthony Molho, *Florentine public finances in the early renaissance, 1430-1433* (Cambridge, 1971), 10.

⁵⁰ Molho, *Florentine public finances*, 64.

⁵¹ Ronald Witt, *Hercules at the crossroads: the life, works, and thought of Coluccio Salutati* (Durham, 1983), 435-436.

⁵² Mikael Hörnqvist, 'The two myths of Civic humanism', in: James Hankins (red.), *Renaissance Civic Humanism: reappraisals and reflections*, Ideas in Context 57 (Cambridge, 2000), 105-142, alhier 113.

en zich tegelijkertijd op te stellen als verdediger van de Italiaanse vrijheid.⁵³ Één van de intellectuelen die op Loschi reageerde was de Florentijnse kanselier Coluccio Salutati.

Coluccio Salutati was van 1376 tot aan zijn dood in 1406 kanselier van Florence. Als kanselier voerde Salutati vanaf het begin van de oorlog een laster campagne ten opzichte van Gian Galeazzo Visconti.⁵⁴ De aanval van Loschi kwam dan ook niet uit de lucht vallen. In 1403 kwam Salutati met de *invectiva in Antonium Luchum Vicentinum* waarin hij Florence verdedigde tegen de aantijgingen van Antonio Loschi.⁵⁵ In de *invectiva* kwamen twee belangrijke zaken naar voren, de Florentijnse vrijheid en de afstamming van Rome. De definitie van vrijheid die Salutati gebruikte in de *invectiva* was geen vorm van positieve vrijheid. Zo stelde Salutati dat onderworpen gebieden van Florence vrijheid genoten omdat zij onderworpen waren aan de Florentijnse wet, terwijl zij slaven zouden zijn onder de Milanese tiran. Dat steden beter af waren onder Florence was echter niet op de werkelijkheid gebaseerd. In werkelijkheid was Florence namelijk veel minder respectvol naar haar onderworpen steden dan Milaan.⁵⁶

Gedurende zijn hele leven had Salutati zich altijd opgesteld als een vijand van de tirannie. Maar Salutati was nooit constant in de betekenis die hij gaf aan de begrippen vrijheid en tirannie.⁵⁷ Zo zat er een groot verschil in de betekenis die hij gaf aan *libertas* gedurende de Oorlog van de Acht Heiligen en de betekenis die hij gaf aan *libertas* gedurende de oorlog met Milaan. Gedurende de oorlog met de paus gebruikte hij *libertas* in een extreem republikeinse context. Dit hield in dat hij de heerschappij van één per definitie als tirannie zag.⁵⁸ Gedurende de oorlog met Milaan gebruikte hij *libertas* als verdediging tegen Tirannie zoals ook gebeurde binnen de Welf ideologie. Hij zette de strijd tussen Milaan en Florence werd neer als onderdeel van een eeuwenlange strijd tussen Welf en Ghibellijnen.⁵⁹ Belangrijk in deze verandering van betekenis was zijn rol als kanselier. Zo waren de bondgenoten van Florence niet allemaal republieken. Maar waren zij volgens Salutati wel allemaal verdedigers van de rechtsstaat.

Salutati leefde in een periode van overgang in de Florentijnse geschiedenis. Binnen hem was er een constante strijd tussen toewijding aan de oude orde en loyaliteit aan de nieuwe. Bruni daarentegen behoorde tot een nieuw tijdperk. Voor zijn generatie was het Heilige Roomse Rijk een relik uit het verleden. Brunie zag de republikeinse regeringen op het Italiaans schiereiland niet als

⁵³ Hörnqvist, 'Two myths', 116.

⁵⁴ Witt, *Hercules*, 158.

⁵⁵ Ibidem, 435-437.

⁵⁶ Ferente, 'Guelphs!', 588-589.

⁵⁷ Ronald Witt, 'The *De Tyranno* and Coluccio Salutati's view of politics and Roman history', in: Robert Black (red.), *Renaissance thought: a reader* (Londen en New York 2001), 161-186, alhier 182.

⁵⁸ Witt, 'De Tyranno', 172.

⁵⁹ Witt, *Hercules*, 163.

een subsysteem binnen een groter systeem geregeerd door een monarchie.⁶⁰

Net zoals Salutati kwam ook Leonardo Bruni met een reactie op Antonio Loschi. Bruni deed dit niet met een *Invectiva* zoals Salutati had gedaan, maar kwam met een lofrede op de stad Florence: de *Laudatio Florentinae Urbis*. Leonardo Bruni was de zoon van een kleine graanhandelaar uit Arezzo. In de jaren negentig van de veertiende eeuw kwam hij naar Florence om rechten te studeren. In Florence kwam hij in contact met Coluccio Salutati. Via Salutati kon Bruni in 1405 een positie krijgen binnen de pauselijke curia. Daarnaast werd zijn literaire roem steeds groter. Hierdoor kon hij in 1410 een functie als kanselier van Florence vergaren. Hij bleef maar één jaar in functie en zou tot 1426 geen civiele functies meer innemen. In 1427 werd hij voor een tweede maal kanselier. Wat goed de status vergroting van Leonardo Bruni aangaf was zijn functie bij de *Dieci* op latere leeftijd. Dit was één van de meest prestigieuze functies in Florence die doorgaans alleen naar leden van de grote families gingen.⁶¹

De *Laudatio* werd opgetekend in de zomer van 1403 of die van 1404.⁶² Florence was net ontsnapt aan de dreiging van de Visconti en er heerste een patriottistische sfeer in de stad. Florence stond na de val van het Visconti regime aan de top van haar macht. De *Laudatio* speelde dan ook in op het patriottistische sentiment dat er in de stad heerste. Wanneer men de *Laudatio* leest is het eerste dat opvalt de constante nadruk op de deugd van het Florentijnse volk. Naast deze nadruk op deugd komen in de *Laudatio* twee belangrijke civiel humanistische thema's naar voren die bijdroegen aan de macht van de elite. Dit waren de verdediging van het Florentijns imperialisme en de nadruk op eenheid binnen de stad.

Voor Leonardo Bruni was het in navolging van Salutati belangrijk dat het Florentijnse volk afstamde van het Romeinse volk. Hiernaast was het belangrijk dat de stad gesticht was gedurende de tijd van de Romeinse republiek toen Rome het meest deugdzaam was. Via de Romeinse Republiek had Florence de deugden en de republikeinse geest geërfd en zo hadden deze kunnen overleven. De Romeinen hadden ook laten zien dat liefde voor vrijheid, gerechtigheid en het gemene goed samen konden bestaan met het nastreven van een rijk binnen één ideologische framework.⁶³ Het was binnen deze context dan ook niet merkwaardig dat civiel humanisten als Bruni expansionisme als een Florentijns recht zagen. Zo schreef Bruni in zijn *Laudatio* over het Florentijns recht om oorlog te voeren. *'Daarom zijn ook jullie, inwoners van Florence, voorbestemd om over de wereld te heersen, via het recht van successie. Hieruit volgt dat alle oorlogen door jullie gevoerd, het Romeinse ras, rechtvaardig moeten zijn, en als erfgenaam van dit volk moeten al je behoeften worden gerechtvaardigd in het voeren van oorlog, want al jullie oorlogen zijn noodzakelijk om ofwel te*

⁶⁰ Witt, 'Hercules', 168.

⁶¹ Martines, *The social world*, 171-172.

⁶² Hankins, 'Rhetoric, history, and ideology', 144.

⁶³ Hörnqvist, 'Two myths', 109.

*verdedigen of te heroveren van de eigen bezittingen.*⁶⁴ Waar vrijheid en imperialisme in onze ogen niet samengaan was dit voor de civiel humanisten en hun tijdgenoten dus anders. Wij moeten het begrip *Florentina Libertas* dan ook niet als een propagandamiddel zien, maar als inherent imperialistisch beschouwen.⁶⁵

Zoals eerder gezien had de Elite in de voorafgaande periode haar macht binnen Florence vergroot. Maar om de macht in de stad te behouden diende de elite toch steun te hebben van de lagere klasse. Hierin speelde het civiel humanisme een belangrijke rol. In Florence aan het eind van de veertiende eeuw waren er twee verschillende soorten republicanisme. Aan de ene kant het republicanisme van de lagere klasse die een samenleving van onafhankelijke en verdeelde interesse voorzag waarin verschil en onderscheid erkend werd als legitiem. En aan de andere kant het republicanisme van de elite waar het civiel humanisme een uiting van was.⁶⁶ De republikeinse visie van de elite ging uit van consensus. Het verlangen om een eenheid te tonen zorgde bij Bruni dus voor een intentionele blindheid voor de realiteit van een verdeelde stad die bekend stond om haar factiestrijd.⁶⁷ Daarnaast verbond de civiel humanistische visie de lagere klasse aan de elite op nog een andere manier. Het aantal publieke ambten werd vergroot om de consensus rond de hegemonie van de elite te vergroten. Echter was de elite alleen bereid posities af te staan als beloning voor verdiensten en loyaliteit aan de elite.⁶⁸ Laag geboren konden functies en eer dus exclusief verkrijgen door de erkenning van hun exceptionele persoonlijke kwaliteiten door hun natuurlijke superieuren.⁶⁹ De door civiel humanisten gepromote nadruk op deugd droeg bij aan een politiek systeem gebaseerd op patronage.

De ethiek van burgerlijke plicht en republikeinse vrijheid functioneerde als consolidatie voor wat de lagere klasse verloren hadden. Het diende als een rationalisering voor hun onderwerping aan de elite en tegelijkertijd ook als legitimatie van dezelfde elite. De *vita actica civilis* die wij bij Bruni vinden was in zijn kern dus een ethiek van dienende passiviteit. De goede burger was volgens civiel humanisten niet iemand die politiek ambitieus was en actief zocht naar glorie. De goede burger onderdrukte zijn eigen ambitie en toonde standvastig eerbied aan de elite. Zijn bereidheid om samen te werken grensde aan volledige gehoorzaamheid en hij promoveerde of verdedigde geen eigen ideeën of beleid in de civiele arena.⁷⁰ Het was een fictie die de ambtenaren van de lagere klasse hielp om

⁶⁴ Leonardo Bruni, *Laudatio Florentinae Urbis*, in: Alfred Scheepers, *In praise of Florence: the panegyric of the city of Florence and an introduction to Leonardo Bruni's civil humanism* (Amsterdam, 2005), 94.

⁶⁵ Hörnqvist, 'Two myths', 109.

⁶⁶ John M. Najemy, 'Civic humanism and Florentine politics', in: James Hankins (red.), *Renaissance Civic Humanism: reappraisals and reflections*, Ideas in Context 57 (Cambridge, 2000), 75-104, alhier 81.

⁶⁷ Scott Blanchard, 'Leonardo Bruni and the poetics of sovereignty', *The European Legacy* 20:5 (2015), 477-491, alhier 483-484.

⁶⁸ Najemy, 'Civic humanism', 92.

⁶⁹ Ibidem, 94-95.

⁷⁰ Ibidem, 88.

niet hun politieke ontmanning in te zien.⁷¹

Het civiel humanisme werd ook in de politieke discussies verwerkt. Elementen van een nieuwe kijk op geschiedenis en politiek kunnen vanaf de dood van Salutati gevonden worden in de discussies in de *pratiche*. De *pratiche* was ideaal voor het introduceren van humanistische idealen aan het Florentijns publiek.⁷² De *pratiche* werd politiek gezien ook belangrijker. De binnenste elite maakte gebruik van de *pratiche* om consensus te creëren rond haar beleid. Retorica en eloquentie werden dus veel belangrijker voor de elite. Maar het civiel humanisme kon ook tegen dezelfde elite gebruikt worden. Zo limiteerde het ook de macht van de elite. Het propageerde een civiel ethos en sentiment dat de elite er toe dwong het *popolo* ook een publieke stem te geven. Dit werd vooral duidelijk wanneer de Medici de macht overnamen en deze de regeervorm in Florence niet veranderen door de sterke republikeinse ethos.⁷³

De *Laudatio* was epideiktische redevoering. Hierin telde niet de waarheid, maar het belangrijkste was het publiek vertellen wat zij wilden horen. Zo zei Bruni zelf over zijn *Laudatio*: 'De oratie was geschreven toe ik jong was, net klaar met mijn Griekse lessen. Het was een jongensachtige kleinigheid, een retorische oefening.'⁷⁴ Een reden die ook aangegeven is waarom Bruni zijn *Laudatio* geschreven zou kunnen hebben, was om zijn kunnen te tonen ter promotie van zijn kandidatuur als opvolger van het kanselierschap van Salutati.⁷⁵ Maar hoe moeten wij civiel humanisten als Bruni en Salutati nu inschatten. Waren het ideologen die schreven wat zij dachten of schreven zij wat er van hun gevraagd was? Dit is natuurlijk een lastige kwestie. Maar wij kunnen ons ook afvragen hoe belangrijk het voor ons is wat de privé overtuigingen van civiel humanisten waren. De civiel humanisten droegen bij aan de creatie van mythen in Florence. Deze mythen waren geen pure verzinsels of leugens, maar waren verhalen die de ervaringen, aspiraties, angsten en herinneringen verenigden in een min of meer samenhangend verhaal. Met dezen mythen werd getoond hoe de wereld gezien werd en hoe deze behoorde te zijn. Civiel humanisten waren dus bevorderaars van een bepaalde visie op de Florentijnse politiek en gemeenschap. Deze visie hadden zij niet zelf uitgevonden. Het was een visie die al sterke politieke en intellectuele steun had van machtige elementen uit de samenleving.⁷⁶

⁷¹ Najemy, 'Civic humanism', 95.

⁷² Brucker, *Civic world*, 301-302.

⁷³ Yoran, 'Florentine civic humanism', 339.

⁷⁴ Hankins, 'The "Baron thesis"', 325.

⁷⁵ Hankins, 'Rhetoric, history, and ideology', 144.

⁷⁶ Najemy, 'Civic humanism', 80.

Conclusie

In dit onderzoek is er gekeken naar hoe het civiel humanisme en de Florentijnse elite aan elkaar verbonden waren. Om dit te onderzoeken was het belangrijk om vast te stellen wat het civiel humanisme inhield. Belangrijk hieraan was dat niet het republicanisme het belangrijkste was, maar dat vooral de deugden, de welsprekendheid en de scholing het belangrijkste waren.

Het civiel humanisme was inherent verbonden aan de elite van de maatschappij. De humanistische waarden waren gericht op de elite van de samenleving. Voor zowel humanisten als de politieke elite van de maatschappij was het dus belangrijk om een herhaling van de *ciompi* revolutie te voorkomen. Om een opstand te voorkomen dienden de elite als één op te treden en de lagere klasse aan zich te binden. Om dit voor elkaar te krijgen was het humanisme op een aantal manieren belangrijk voor de elite. Het verdedigde de macht van de elite door het promoten van politieke participatie van de lagere klasse zonder dat hier macht tegenoverstond. Het verdedigde het imperialistische beleid van de stad en de uitbuiting van de inwoners van het rijk en het platteland door te verwijzen naar Romeinse republiek. De nadruk op de opleiding van de elite zorgde ervoor dat de elite bekwaam werd in de retorica en de welbespraaktheid. Hierdoor konden zij in de steeds belangrijker wordende *pratiche* consensus creëren rond hun beleid. Tot slot zorgde de nadruk op patriotisme van het civiel humanisme ervoor dat burgers in tijden van oorlog bereid waren de stad financieel overeind te houden.

Het civiel humanisme droeg dus bij aan de creatie van een vertoog waarmee de elite haar macht kon verantwoorden. Dit vertoog kwam niet overeen met de werkelijkheid. Maar droeg bij aan de creatie van een mythe van een stad, geregeerd via de deugden die zij geërfd had van de Romeinse republiek.

Literatuurlijst

Primair:

Leonardo Bruni, *The panegyric of the city of Florence*, vert. Alfred Scheepers (Amsterdam, 2005).

Coluccio Salutati, *Invective against Antonio Loschi of Vicenze*, red. Stefano Ugo Baldassarri en Arielle Saiber, *Images of quattrocento Florence: selected writings in literature, history, and art* (New Haven, 2000), 4-11.

Secundair:

Blanchard, Scott, 'Leonardo Bruni and the poetics of sovereignty', *The European Legacy* 20:5 (2015), 477-491.

Blythe, James, "'Civic humanism" and medieval political thought', in: James Hankins (red.), *Renaissance civic humanism: reappraisals and reflections*, *Ideas in Context* 57 (Cambridge, 2000), 30-74.

Brucker, Gene, *Renaissance Florence* (Berkeley en Los Angeles, 1969).

Brucker, Gene, *The civic world of early renaissance Florence* (Princeton, 1977).

Brucker, Gene, 'The Medici in the fourteenth century', *Speculum* 32:1 (1957), 1-26.

Crombie, Alistair Cameron, *Science art and nature in medieval and modern thought* (Londen, 1996).

Ferente, Serena, 'Guelphs! Factions, liberty and sovereignty: inquiries about the quattrocento', *History of Political Thought* 28:4 (2007), 571-598.

Jurdjevic, Mark, 'Civic humanism and the rise of the Medici', *Renaissance Quarterly* 52:4 (1999), 994-1020.

Kircher, Timothy, 'Renaissance humanism and its discontents', *The European Legacy: Toward New Paradigms* 20:5 (2015), 435-449.

Martines, Lauro, *Power and imagination: city-states in renaissance Italy* (Baltimore, 1988).

Martines, Lauro, *The social world of the Florentine humanist, 1390-1460* (Princeton, 1963).

Molho, Anthony, *Florentine public finances in the early Renaissance, 1400-1433* (Cambridge, 1971).

Molho, Anthony, 'The Florentine oligarchy and the *balie* of the late trecento', *Speculum* 43:1 (1968), 23-51.

Moulakis, Anthanasios, 'Civic humanism, realist constitutionalism, and Francesco Guicciardini's *Discorso di Logrognò*', in: James Hankins (red.), *Renaissance civic humanism: reappraisals and reflections*, *Ideas in Context* 57 (Cambridge, 2000), 200-222.

Najemy, John, M., *A history of Florence 1200-1575* (Malden, 2006).

Najemy, John, M., 'Civic humanism and Florentine politics', in: James Hankins (red.), *Renaissance civic humanism: reappraisals and reflections*, Ideas in Context 57 (Cambridge, 2000), 75-104.

Hankins, James (red), *Renaissance civic humanism: reappraisals and reflections* (Cambridge, 2000).

Hankins, James, 'Rhetoric, history, and ideology: the civic panegyrics of Leonardo Bruni, in: James Hankins (red.), *Renaissance civic humanism: reappraisals and reflections*, Ideas in Context 57 (Cambridge, 2000), 143-178.

Hankins, James, 'The "Baron thesis" after forty years and some recent studies of Leonardo Bruni', *Journal of the History of Ideas* 56:2 (1995), 309-338.

Hörnqvist, Mikael, 'The two myths of civic humanism', in: James Hankins (red.), *Renaissance civic humanism: reappraisals and reflections*, Ideas in Context 57 (Cambridge, 2000), 105-142.

Witt, Ronald, *Hercules at the crossroads: the life, works, and thought of Coluccio Salutati* (Durham, 1983).

Witt, Ronald, 'Medieval "ars dictaminis" and the beginnings of humanism: a new construction of the problem', *Renaissance Quarterly* 35:1 (1982).

Witt, Ronald, 'The crisis after forty years', *The American Historical Review* 101:1 (1996), 110-118.

Witt, Ronald, 'The *De Tyranno* and Coluccio Salutati's view of politics and Roman history', in: Robert Black (red.), *Renaissance Thought: A Reader* (Londen en New York 2001), 161-186.

Yoran, Hanan, 'Florentine civic humanism and the emergence of modern ideology', *History and Theory* 46:3 (2007), 326-344.